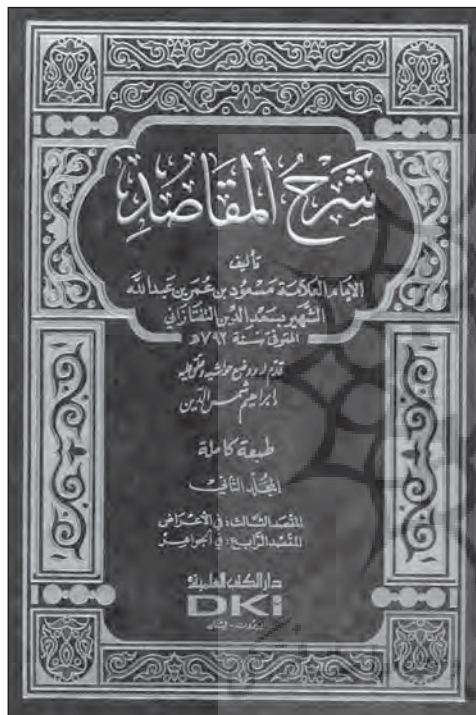

توصیف کتاب

شرح المقاصد

رحمت‌الله ضیائی - دانش آموخته حوزه علمیه قم، محقق و پژوهشگر اندیشه اسلام

این اثر با ارزش نوشته مسعود بن عمر بن عبدالله، سعدالدین تفتازانی هروی شافعی (۷۹۳-۷۱۲ هـ ق) است. وی اصالتاً از تفتازان یکی از قرای نساء از توابع خراسان بزرگ است که به سرخس نقل مکان نموده بود و در هرات، خوارزم و دیگر نواحی به تحصیل و پژوهش پرداخت. وی چهار سال در هرات به سر برد و کتاب «مطول» را به حاکم هرات، معزالدین ابی الحسن اهدا نمود. وی در معانی و بیان و منطق و کلام تبحر کامل داشته و خدمات علمی زیادی به فرهنگ و تمدن اسلامی نموده است. اهمیت وی در گسترش و اعتلای معارف و فرهنگ اسلامی در دوره

پس از ویرانی‌های مغول به اندازه‌ای است که مورخان، او را حد فاصل متقدمان و متأخران دانسته‌اند. (تبریزی، ج ۱، ص ۳۳۹) از جمله استادان که تفتازانی از محضر آن‌ها استفاده نمود، افراد زیر می‌باشند:

- قطب‌الدین رازی،
- قاضی عضد‌الدین ایجی،
- ضیاء‌الدین بن عثمان قزوینی،
- نسیم‌الدین ابوعبدالله محمد بن سعید بن مسعود نیشابوری،
- و احمد بن عبدالوهاب قوصی.

برخی از دانشمندان که از محضر تفتازانی استفاده نموده‌اند، عبارت‌اند از:

- حسام‌الدین بن علی ابیوردی،
- حیدر شیرازی،
- علاء‌الدین رومی،
- علاء‌الدین بخاری،
- یوسف جمال هروی،
- جلال‌الدین یوسف بن رکن‌الدین،
- لطف‌الله سمرقندی،
- شهاب‌الدین محمد،
- و... (تفتازانی، ج ۱، ص ۷)

تفتازانی به جز تألیف آثار متعدد در حوزه‌های منطق، کلام، فقه، اصول، بدیع، معانی و بیان، نقش درخور توجهی در حفظ میراث علمی گذشته داشته است. ابن خلدون، دانشمند معاصر تفتازانی، پس از مشاهده آثار او در مصر، در مقدمه تاریخ خود از تفتازانی به‌عنوان یکی از بزرگان شهر هرات نام می‌برد که آثار او در شاخه‌های مختلف، نشان از احاطه او بر این علوم دارد. (تاریخ ابن خلدون، ج ۱، ص ۶۳۳)

پس از حمله مغول، زمانی که شمار بسیاری از کتاب‌های ارزشمند در خطر از میان رفتن بود، شرح نویسانی چون تفتازانی و دیگران سهم بسزایی در نگهداری این آثار داشتند. افزون بر این، حسن تدوین و بیان فصیح او در آثارش سبب شده است تا امروزه نیز برخی از آن‌ها همچون گذشته از متون آموزشی به شمار آیند.

معروف است که وی در کلام، مشرب اشعری و در فقه، مذهب شافعی داشته است. عده‌ای او را حنفی دانسته‌اند. برخی به گرایش‌های کلامی وی به مشرب متأثریدی اشاره کرده‌اند. تفتازانی در شانزده سالگی اولین تألیفش که «شرح تصریف زنجانی» بود را به انجام رساند. از آن پس وی آثار متنوعی در صرف و نحو، بیان و بدیع، لغت، فقه و اصول، منطق، کلام، حدیث و تفسیر نوشت.

بیشتر تألیفات تفتازانی در قالب حواشی و شروحاتی است که به لحاظ اهمیت خاص تاریخی، ارزشی کمتر از اثر مستقل نداشته‌اند و می‌توان آثار او را بر سه قسم تقسیم کرد:

۱. درس‌نامه، مانند «تهذیب المنطق و الکلام»؛
 ۲. شرح درس‌نامه‌های رایج، مانند «شرح عقاید نسفی»؛
 ۳. تعلیقه بر دیگر آثار و شرح آن‌ها، مانند «حاشیه بر کشاف».
- برخی از دیگر آثار وی از این قرارند: «تهذیب المنطق و الکلام الارشاد» یا «ارشاد الهادی» در علم نحو، «الشرح المطول و الشرح المختصر» و «شرح قسم سوم مفتاح العلوم»

در فنون بلاغی، «شرح رساله شمسیه کاتبی قزوینی» و «تهذیب المنطق» و حواشی بر «شرح قطب رازی بر رساله شمسیه قزوینی» و «شرح ایساغوجی ابهری» در منطق، «شرح العقائد النسفیة و مقاصد الطالبین فی علم اصول الدین» و رساله «الرد علی زندقه ابن عربی فی مؤلفه فصوص الحکم در کلام التلویح الی کشف حقائق التنقیح» و شرح بر «شرح ایجی بر المختصر فی الاصول ابن حاجب» در علم اصول، «مفتاح الفقه» و اختصار «شرح تلخیص الجامع الکبیر» در فقه.

این اعجوبه زمان و علامه قرن، در محرم ۷۹۲ هـ ق در سمرقند درگذشت و در سرخس دفن شد. در نوشته‌ای هم که بر صندوق مقبره او دیده شده، تاریخ فوت ۲۲ محرم ۷۹۲ آمده است. پیکر او طبق وصیتش در سرخس به خاک سپرده شد که امروزه هیچ اثری از آرامگاه او به چشم نمی‌خورد. (زرکلی، ج ۸، ص ۱۱۳؛ صفا، ج ۳، ص ۲۹۴؛ خوانساری، ج ۸، ص ۱۳۳؛ تبریزی، ج ۱، ص ۳۳۷ و کحاله، ج ۱۲، ص ۲۲۸)

شرح المقاصد

موضوع کتاب «شرح المقاصد» علم کلام و عقائد است و از مهم‌ترین و بهترین تألیفاتی است که در این موضع نگارش شده است، به جرأت می‌توان گفت که این کتاب به‌عنوان میراث فاخر، زینت‌بخش همه کتابخانه‌های اسلامی بوده و خواهد بود به گونه‌ای که هیچ پژوهشگری از آن بی‌نیاز نیست. مباحث عمیق و گسترده کلامی و اعتقادی که در این کتاب مطرح شده است آن را در حقیقت به «دائرة المعارف علم کلام» تبدیل نموده است و با توجه به نگاه ژرف و دور از تعصب و جانبدارانه نویسنده اثر، از قدیم مورد توجه پژوهشگران مذاهب اسلامی بوده و به آن توجه خاصی داشته‌اند.

تفتازانی درباره کتاب خود می‌نویسد: «تصمیم گرفتم کتابی مختصر با نام مقاصد تألیف کنم که حاوی فایده‌های درخشان و دُرهای یگانه باشد و بر آن کتاب شرحی بنویسم که بازکننده معماها، به همراه خلاصه‌گویی و تفصیل مجملات و بیان دشواری‌های آن باشد. این تحقیق همراه با دقت فراوان است به گونه‌ای که بیشتر از حد معمول در این مباحث دقت شده است.» (تفتازانی، ج ۱، ص ۳)

از دیگر امتیازات و ویژگی‌های این اثر این است که در پایان عمر تفتازانی تألیف گردیده است و از این رو فشرده تمام اندوخته‌ها و سرمایه‌های ۵۰ ساله مؤلف است که در یک جا توسط شخص مؤلف گردآوری شده است و به بیان دیگر ثمره یک عمر تحقیق و تألیف و تدریس ایشان می‌باشد.

متأسفانه با هجوم افکار خرد ستیز و علم ستیز مدعیان سلفی‌گری ملا سعدالدین تفتازانی

و اندیشه‌های کلامی وی کم کم به محاق می‌رود.

بدیهی است که عدم توجه به جایگاه بزرگان علم و معرفت و آثار گران‌سنگ آنان و کنار زدن آن‌ها از مراکز علمی و آموزشی، نتایج خطرناک برای جامعه علمی به بار خواهد آورد و آسیب بزرگی است بر پیکره فرهنگ و تمدن اسلامی که با زحمات طاقت‌فرسای اندیشمندان چون ملا سعدالدین تفتازانی، امام فخر رازی، خواجه نصیرالدین طوسی، ابن‌سینا و صدها دانشمند دلسوز و فداکار دیگر که توانستند با فکر و اندیشه و استفاده از منابع دینی، کاخ بلند معرفت دینی را بنا کنند که در سایه آن تا کنون هزاران عالم و دانشمند در عرصه‌های مختلف تربیت شده و خدمات ارزنده به جامعه اسلامی نموده‌اند.

کتاب «شرح‌المقاصد» در شش مقصد تدوین شده است:

- مقصد اول در مبادی است و در سه فصل مرتب شده است:
- فصل اول: آن مباحث مقدماتی است؛
- فصل دوم: درباره علم است، تعریف علم، تقسیم علم، تصورات ضروریه؛
- فصل سوم: درباره نظر است و در آن چند بحث می‌باشد، تعریف نظر، تقسیم آن به تصور و تصدیق.
- مقصد دوم: در امور عامه و در سه فصل بحث شده است:
- فصل اول: در وجود و عدم است. مباحثی چون: در تصور وجود و این که وجود بدیهی است، وجود مشترک بین موجودات و زائد بر ذات است و تقسیم وجود به عینی و ذهنی و خطی، وجود مرادف ثبوت است، در تمایز اعدام در نظر عقل، در این که هر یک از وجود و عدم محمول واقع می‌شود؛
- فصل دوم: در ماهیت است و در آن چهار بحث مطرح است: تعریف ماهیت و آنچه متعلق به آن است، تقسیم ماهیت، این که ماهیت بسیط است و یا مرکب؟
- فصل سوم: در لواحق وجود و ماهیت است، چون: تعین، وجوب امتناع، امکان، قدم و حدوث، وحدت و کثرت، علیت و معلولیت.
- مقصد سوم: در اعراض است، مانند کم، کیف، این و اعراض نسبی.
- مقصد چهارم: در جواهر است.
- مقصد پنجم: در الهیات است، مباحث: ذات، تنزیه ذات، صفات وجودیه، احوال، افعال، اسماء.
- مقصد ششم: در سمعیات است و مباحثی چون: نبوت، معاد، اسما و احکام، امامت.

«المعجم الموضوعی لشرح المقاصد»

با توجه به جایگاه کتاب «شرح المقاصد» در میان اندیشمندان اسلامی، اخیراً معجم موضوعی به همت مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^(ع) در ۳ مجلد در سال ۱۳۹۳ چاپ و نشر گردیده است که بسیار حائز اهمیت می‌باشد.

این اثر که با عنوان «المعجم الموضوعی لشرح المقاصد» تدوین شده و منتشر گردیده است به ترتیب حروف الفبا، به تبیین موضوعات کلامی مندرج در این کتاب پرداخته شده و موضوعات کلامی فرعی متناسب با آن‌ها بیان شده است. در این مجموعه به بیان کلیه موضوعات و مطالبی که در کتاب فوق‌الذکر درج شده است، پرداخته شده و آدرس این مطالب در آن کتاب بیان شده است. به همین منظور نویسنده در دو جلد اول از این مجموعه به معرفی موضوعاتی کلامی مانند آخرالزمان، آخرت، آدم، آزمایش‌های الهی، آل رسول، آصف بن برخیا، آلات نفس، آیات قیام، آیه معجزه، آیه تطهیر، آیه ولایت، ایمان، ابلیس، ابوبکر، اراده، ادیان، ارتداد، ارث، ارزاق، ادراک، استدراج، استغفار، استقراء، اشاعره، امامیه، اسماعیلیه، استکبار، اعراف، اشراف الساعه، اصحاب تناسخ، اصالت وجود، اصحاب کبائر، اصنام، اصول اتفاقیه، اعاده معدوم، اصول دین، اعتدال، اعتقاد تقلیدی، اضغاث احلام، افلاک تسعه، اصحاب تناسخ، اصحاب ذنوب، اصل تناسخ، اعتزال، اضلال، اعتقاد جازم، اعمال عباد، اکراه، امامت علی^(ع)، امامت ابوبکر، اماره، امامت، اوضاع جبری، امتناع، امتداد، جهل، حدیث غدیر، حرکات اختیاری، حلول، حرکت، حکم ایجابی، تصعید، تصدیق، تسلیم، تسبیح، تناسخ، توهم، جبر، جسد مثالی، حدوث عالم، جوهر، جنت، سؤال قبر، سؤال نکیر و منکر، ساحر، سارق، سببیت، سجود، سدره المنتهی، سجنین، سحاب، سرمد، سعادت، سفسطه، سکنه، سلب، سلسله، سلطه، سنت نبویه، سهو، سیاست، سیلان، شارع، شفاعت، شجاعت، شجر، شخص، سیئه، شد رحال، شریعت، شبهه، شرور، شعور، شفیع، شق القمر، شکل، شمس، شهود قیامت، شورای خلافت، سقیفه بنی ساعده، شیاطین، صبر، صحابه، صفات الهی، صلاه، شهید، صناعات خمس، صورت، صوفیه، صوم، ضروریات دین، طاعت الهی، طفل، ظلم، ظواهر، عالم افلاک، عالم برزخ، عالم عناصر، عالمیت خداوند، عباد الرحمن، عباسیان، عداوت، عدم، عرض، عرش، عصمت، عقل، علم توحید، علت و معلول، علم ضروری، عناصر مادی، عمر بن خطاب، غیبت، غنیمت، فلسفه، قضا و قدر الهی و برخی دیگر از این قبیل از مباحث پرداخته است.

در جلد سوم نیز برخی از مهم‌ترین مطالب مندرج در کتاب مذکور مانند مبادی علم کلام اسلامی، امور عامه، وجود و ماهیت و لواحق مربوط به آن، وجوب، امتناع، امکان، حدوث و قدم، وحدت و کثرت، اعراض و جواهر، علت و معلول، اراده، عقل، الهیات، صفات الهی، افعال خداوند و نسبت آن با افعال بندگان، حسن و قبح عقلی، اسامی خداوند، نبوت، ملائکه،

معاد، توبه، حشر اجساد، ایمان و کفر، شروط امامت، اسلام، تعظیم صحابه، وجوب وجود نص بر امامت و مسائلی دیگر از علم کلام اسلامی بیان شده است.
کتاب «شرح المقاصد» به تحقیق و حواشی و تعلیقه ابراهیم شمس‌الدین در انتشارات دارالکتب العلمیه بیروت در سال ۱۴۲۲ هـ ق چاپ و منتشر گردیده است.

منابع:

- شرح المقاصد، سعدالدین تفتازانی، (المتوفی: ۷۹۳ ق)، الشریف الرضی، افسست قم، الاول، ۱۴۰۹ ق
- الأعلام، خیر الدین بن محمود بن محمد بن علی بن فارس، الزرکلی دمشقی (المتوفی: ۵۱۳۹۶ هـ)، دار العلم للملایین، الخامسة عشر، ۲۰۰۲ م
- تاریخ ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن محمد، ابن خلدون أبو زید، ولی الدین الحضرمی الإشبیلی (المتوفی: ۵۸۰۸ هـ)، محقق: خلیل شحادة، دار الفكر، بیروت، الثانية، ۱۴۰۸ هـ - ۱۹۸۸ م
- تاریخ ادبیات ایران، ذبیح‌الله صفا، تهران، فردوسی، ۱۳۶۳ ش.
- روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، میرزا محمدباقر موسوی چهارسوقی اصفهانی، قم، اسماعیلیان.
- ریحانة الأدب محمد مدرس تبریزی، تهران، چهارم، ۱۳۷۴.
- كشف الظنون عن أسامی الكتب والفنون، مصطفى بن عبدالله كاتب جلیبی القسطنطینی المشهور باسم حاجی خليفة أو الحاج خليفة (المتوفی: ۱۰۶۷ هـ)، مكتبة المثنی - بغداد، ۱۹۴۱ م.
- مرصد الاطلاع علی اسماء الامكنة و البقاع، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق بغدادی، (۷۳۹)، دار الجیل، بیروت، اول ۱۴۱۲ ق.
- معجم المؤلفین، عمر كحاله، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی